

Date: 7th October-2026

BOG'DORCHILIK TERMINLARINING TARIXIY-ETIMOLOGIK
TADQIQI: QADIMGI MANBALARDAN HOZIRGI DAVRGACHA

Diyarov Akmal To'lqin o'g'li

Kattaqo'rg'on davlat pedagogika instituti o'qituvchisi,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tilidagi bog'dorchilik terminlarining shakllanishi va rivojlanishi tarixiy-etimologik jihatdan tahlil qilinadi. Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar, o'rta asr manbalari va hozirgi davr terminologik tizimi asosida terminlarning turkiy, fors-tojik, arab va rus-baynalmilal qatlamlari ajratiladi. Tadqiqot bog'dorchilik leksikasining ko'p asrlik til aloqalari natijasida shakllanganini, ayrim terminlar esa ma'no kengayishi va torayishi orqali o'zgarganini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: bog'dorchilik terminlari, etimologiya, tarixiy leksikologiya, o'zlashma qatlam, turkiy qatlam, fors-tojik qatlam, terminlashuv.

Bog'dorchilik Markaziy Osiyo xalqlarining qadimiy xo'jalik va madaniy an'alaridan biri bo'lib, u bilan bog'liq leksika tilning eng barqaror qatlamlaridan hisoblanadi. Bu soha terminlari turli davrlarda turli tillar bilan aloqa jarayonida shakllangan: turkiy, fors-tojik, arab hamda XIX–XX asrlarda rus va baynalmilal manbalardan kirib kelgan so'zlar bir tizimda birlashgan. Shu sababli bog'dorchilik terminlarini tarixiy-etimologik aspektida o'rganish o'zbek terminologiyasining rivojlanish qonuniyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, bog'dorchilik terminologiyasi alohida tarixiy-etimologik tadqiqot ob'ekti sifatida yetarlicha o'rganilmagan, mavjud ishlar esa asosan alohida so'zlarning kelib chiqishini izohlash bilan cheklangan. Terminlarning tizimli tarixiy tahlili ularni standartlashtirish, lug'atlar tuzish va yangi terminlar yaratishda ilmiy asos bo'ladi.

Bog'dorchilik terminlarining tarixiy qatlami eng avvalo qadimgi turkiy va o'rta asr yozma yodgorliklarida qayd etilgan. XI asrda Mahmud Koshg'ariy yaratgan "Devonu lug'otit turk" asarida o'simlik, meva va dehqonchilik bilan bog'liq ko'plab so'zlar izohlangan. Bu manba o'sha davrda turkiy tillarning o'ziga xos agrar leksikasi mavjud bo'lganini ko'rsatadi: *olma, uzum, urug', ildiz, ariq* kabi so'zlarning qadimgi shakllari turkiy tillar lug'atlarida qayd qilingan (Clauson, 1972; Drevnetyurkskiy slovar', 1969).

XI asrning boshqa yirik yodgorligi – Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida bahor, o'simlik va hosil obrazlari ko'p uchraydi. Ularda dehqonchilik leksikasi tarbiya va hayot tajribasi bilan uzviy bog'lanadi. Bu hodisa terminlarning dastlabki ko'chma ma'nolari ham juda erta shakllanganini ko'rsatadi.

IX–XI asrlarda Movarounnahr va Xorazmda arab tilida yozilgan ilmiy asarlar tarqalishi bilan arabcha termin qatlami faollashdi. Beruniy kabi allomalarning o'simlik va dorivorlarga bag'ishlangan asarlarida arabcha va forscha nomlar bilan bir qatorda turkiy nomlar ham uchraydi. Natijada bog'dorchilik leksikasida bir tushunchani bildiruvchi turkiy, forscha va arabcha sinonimlar qatori vujudga keldi.

Date: 7th October-2026

XV–XVI asrlarda bog'dorchilik leksikasi badiiy va tarixiy asarlarda yanada kengaydi. Navoiy asarlarida *bog'*, *gul*, *nihol*, *shajar*, *bo'stan*, *gulshan* kabi so'zlar ham real, ham ramziy ma'noda ishlatiladi. Zahiriddin Muhammad Bobur "Boburnoma" asarida Farg'ona, Samarqand va Kobul mevalari, ularning navlari, bog'lar va ularni barpo etish haqida batafsil ma'lumot beradi. Bu asar bog'dorchilikka oid terminlarning amaliy qo'llanilishini ko'rsatuvchi muhim manbadir.

Ushbu manbalar asosida shakllangan terminologik tizim XIX asrgacha deyarli o'zgarishsiz saqlanib, ko'pincha og'zaki an'ana orqali avloddan avlodga o'tgan. Shuning uchun etimologik tahlilda yozma manbalar bilan birga shevalar va xalq og'zaki ijodi ma'lumotlarini ham jalb qilish zarur.

Hozirgi o'zbek bog'dorchilik terminologiyasida to'rtta asosiy etimologik qatlamni ajratish mumkin: turkiy, fors-tojik, arab va rus-baynalmilal. Quyidagi jadvalda ularning xarakterli vakillari keltirilgan.

Termin	Qatlam	Kelib chiqishi va asl ma'nosi
<i>olma</i>	turkiy	qadimgi turkiy <i>alma</i>
<i>uzum</i>	turkiy	qadimgi turkiy <i>üzüm</i>
<i>urug'</i>	turkiy	qadimgi turkiy <i>urug'</i> ("urug'" va "qabila" ma'nolari)
<i>ildiz</i>	turkiy	qadimgi turkiy <i>yiltiz</i>
<i>ariq</i>	turkiy	qadimgi turkiy <i>ariq</i> (sug'orish kanali)
<i>ko'chat</i>	turkiy	<i>ko'ch-</i> (ko'chirmoq) fe'li + <i>-at</i> qo'shimchasi
<i>bog'</i> , <i>bog'bon</i>	fors-tojik	<i>bog'</i> + <i>-bon</i> (qo'riqllovchi)
<i>nihol</i>	fors-tojik	<i>nihol</i> (ko'chat, yosh daraxt)
<i>daraxt</i> , <i>meva</i> , <i>shox</i> , <i>barg</i>	fors-tojik	forscha-tojikcha o'zlashmalar
<i>payvand</i>	fors-tojik	<i>peyvand</i> (bog'lanish, payvandlash)
<i>hosil</i> , <i>nav</i>	arab	<i>hosil</i> (yig'ilgan narsa), <i>nav'</i> (tur, xil)
<i>issiqxona</i> , <i>seleksiya</i> , <i>gibrid</i>	rus-baynalmilal	kalka (<i>teplitsa</i>) va xalqaro terminlar

Jadvaldan ko'rinadiki, tabiiy va qadimiy ob'ektlarning asosiy nomlari (*olma*, *uzum*, *ildiz*, *urug'*) turkiy qatlamga mansub. Fors-tojik qatlam esa bog'ning o'zi, uni tashkil etuvchi qismlar va agrotexnik amallar (*bog'*, *daraxt*, *shox*, *payvand*) sohasida ustunlik qiladi. Bu holat o'troq dehqonchilik va shahar madaniyatida turkiy va eroniy aholining uzoq muddatli

Date: 7th October-2026

aloqasi bilan izohlanadi. Arabcha so'zlar asosan mavhum tushunchalarni (*hosil, nav*) bildiradi.

Etimologik tahlil shuni ham ko'rsatadiki, ayrim terminlar tarixan semantik jihatdan o'zgargan. *Urug'* so'zi turkiy tillarda ham "seme", ham "qabila" ma'nosini bildirgan, bu esa o'simlik va inson jamiyati o'rtasidagi metaforik bog'lanishning qadimiyligini ko'rsatadi. *Nihol* so'zi "ko'chat" ma'nosidan "yosh avlod" ma'nosiga, *ildiz* esa "o'simlik ildizi" dan "asos, sabab" ma'nosiga kengaygan.

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Turkiston o'lkasida rus tili va rus orqali Yevropa fanining ta'siri kuchaydi. Bog'dorchilikda yangi navlar, selektsiya, agrotexnika va mexanizatsiya bilan bog'liq tushunchalar paydo bo'lib, ularni nomlash zarurati yuzaga keldi. XX asrda esa ilmiy-texnik adabiyotlar, o'quv qo'llanmalari va qishloq xo'jaligi hujjatlari orqali terminologik tizim bosqichma-bosqich shakllandi.

Bu davrda terminlarning rivojlanishi uch yo'nalishda kechdi:

1. **Baynalmilal terminlarning o'zlashtirilishi:** *seleksiya, gibrid, agrotexnika, kultivator* kabi so'zlar o'zbek tiliga rus tili orqali kirib kelgan va ilmiy-texnik uslubda mustahkamlangan.
2. **Kalkalash va yangi so'z yasash:** *issiqxona* kabi terminlar mavjud so'z yasash modellari asosida yaratilgan.
3. **Eski terminlarning ma'no jihatidan aniqlashtirilishi:** turkiy va fors-tojik qatlamga mansub *payvand, butash, ko'chat, nav* kabi so'zlar ilmiy atama sifatida mustahkamlandi, ya'ni aniq ta'rif oldi.

Mustaqillik yillarida o'zbek tili davlat tili maqomini olgach, termin yaratish va tartibga solishga e'tibor kuchaydi. Bunda bir tushunchaga nisbatan bir nechta nomning mavjudligi (masalan, mahalliy shevalardagi va adabiy tildagi nomlar), rus tilidan o'zlashgan va o'zbekcha muqobillarning raqobati muhim muammolar sifatida ko'zga tashlanadi. Etimologik tahlil bu muammolarni hal etishda mezon vazifasini o'taydi: u terminning tarixiy asosini va uning til tizimidagi o'rnini aniqlashga yordam beradi.

Shuningdek, bog'dorchilik terminlarining katta qismi shevalarda alohida shakllarda saqlanib qolgan. Shevalar materiali qadimgi shakllarni tiklash va terminlarning tarixiy rivojlanishini aniqlashda qimmatli manba bo'lib xizmat qiladi.

Bog'dorchilik terminlarining tarixiy-etimologik tahlili shuni ko'rsatadiki, bu soha leksikasi turkiy, fors-tojik, arab va rus-baynalmilal qatlamlarning ko'p asrlik o'zaro ta'siri natijasida shakllangan. Turkiy qatlam qadimiy tabiiy ob'ektlarning nomlarini, fors-tojik qatlam bog', uning qismlari va amallarini, arab qatlam mavhum tushunchalarni, rus-baynalmilal qatlam esa zamonaviy ilmiy-texnik terminlarni qamrab oladi. Ayrim so'zlarda (*urug', nihol, ildiz*) tarixiy semantik kengayish kuzatiladi. Tadqiqot natijalari etimologik va terminologik lug'atlar tuzishda, terminlarni tartibga solishda va yangi termin yaratishda foydalanilishi mumkin.

Date: 7th October-2026

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Clauson, G. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press, 1972.
2. *Drevnetyurkskiy slovar'*. Leningrad: Nauka, 1969.
3. Mahmud Koshg'ariy. *Devonu lug'otit turk*. 3 tomlik. Toshkent: Fan, 1960–1963.
4. Yusuf Xos Hojib. *Qutadg'u bilig*. Toshkent.
5. Zahiriddin Muhammad Bobur. *Boburnoma*. Toshkent.
6. Rahmatullayev Sh. *O'zbek tilining etimologik lug'ati (turkiy so'zlar)*. Toshkent: Universitet, 2000.
7. *O'zbek tilining izohli lug'ati*. 5 jildlik. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
8. Alisher Navoiy. *Mukammal asarlar to'plami*. 20 jildlik. Toshkent: Fan, 1987–2003.

